

هست کلید دج حکیم

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی

بررسی و نقد شروح مخزن الاسرار نظامی

استاد راهنما:

دکتر تقی اجیه

استاد مشاور:

دکتر اسحاق طغیانی

پژوهشگر:

محسن رستمی

دی ماه ۱۳۹۰

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق
موضوع این پایان نامه متعلق به دانشگاه
اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی آقای محسن رستمی

تحت عنوان

بررسی و نقد شروح مخزن الاسرار نظامی

در تاریخ ۱۳۹۰/۱۰/۲۶ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه **عالی** ... به تصویب نهایی رسید.

امضا

۱- استاد راهنمای پایان نامه دکتر تقی اجیه با مرتبه علمی استادیار

امضا

۲- استاد مشاور پایان نامه دکتر اسحاق طغیان با مرتبه علمی استاد

امضا

۳- استاد داور داخل گروه دکتر محسن محمدی فشارکی با مرتبه علمی استادیار

امضا

۴- استاد داور خارج از گروه دکتر محمد ابراهیم ایرج پور با مرتبه علمی استادیار

امضای مدیر گروه

من به سرچشمه خورشید نه خود بروم راه
ذره ای بودم و دست تو مرا بالا برد

با سپاس از سه وجود مقدس:

آنان که ناتوان شدند تا ما به توانایی برسیم...

مویشان سپید شد تا ما رو سفید شویم

و عاشقانه سوختند تا کرم ما بخش وجود ما و رو سنگر را همان باشند...

پدرم

مادرم

استادانم

تقدیم

بہ محضر مولانا آقا امام زمان عجل اللہ

چکیده:

مثنوی مخزن الاسرار نظامی در میان پنج گنج از پیچیدگی معنایی بیشتر برخوردار است و با وجود شرح‌هایی که از گذشته تا کنون بر این اثر نوشته شده است باز باید تا حد امکان در ارائه شرحی دقیق و کامل از آن کوشید. در این پژوهش قصد داریم، ابتدا به معرفی و تحلیل «ساختاری» و سپس به بررسی و نقد «محتوایی» ابیاتی چند از مثنوی مخزن الاسرار با توجه به چهار شرح وحید دستگردی، ثروتیان، زنجانی و ماحوزی بپردازیم. ریشه اختلاف نظر این شارحان در معنی ابیات مخزن الاسرار عوامل گوناگونی دارد که از جمله آنها می‌توان به مواردی همچون اختلاف نظر در مقوله‌های بلاغی، اختلاف نظر در شیوه خواندن یک بیت یا یک کلمه، اختلاف نسخ و... اشاره کرد، لذا بررسی منشأ اختلاف نظر شارحان در شرح مخزن الاسرار، آشنایی با ابیات پیچیده و مبهم، گردآوری و ارزیابی معانی مختلف شارحان و برگزیدن معنی صحیح‌تر، از اهداف این پژوهش است. از طرف دیگر بازنگری و بررسی این شروح با توجه به نقشی که یک متن انتقادی مؤثر می‌تواند در رشد و ارتقاء علم و ادب یک جامعه ایفا کند، مورد توجه در این پژوهش است تا در حد امکان بتوان به متن انتقادی دست یافت و آن را کلید راهگشای این اثر جاودانه و میراث ملی کرد.

کلید واژه‌ها: نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، نقد و بررسی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	فصل اول: کلیات
۱-۱-۱-۱	تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....
۲-۱-۲-۱	روش تحقیق و مراحل آن.....
۳-۱-۳-۱	معرفی کلی شروح.....
۳-۱-۳-۱	شرح حسن وحید دستگردی.....
۳-۱-۳-۲	شرح دکتر بهروز ثروتیان.....
۳-۱-۳-۳	شرح دکتر برات زنجانی.....
۳-۱-۳-۴	شرح دکتر مهدی ماحوزی.....
۳-۱-۳-۵	گزیده های مخزن الاسرار.....
۳-۱-۳-۶	دیگر شروح و آثار تألیف شده در مورد مخزن الاسرار.....
۳-۱-۴-۱	نقد ساختار.....
۳-۱-۴-۱	معرفی مخزن الاسرار در مقدمه شروح.....
۳-۱-۴-۲	نسخه بدل ها و تعداد نسخ مورد استفاده.....
۳-۱-۴-۳	تعداد ابیات.....
۳-۱-۴-۴	استشهاد.....
۳-۱-۴-۴-۱	استشهاد قرآنی.....
۳-۱-۴-۴-۲	استشهاد شعر.....
۳-۱-۵-۱	شناسنامه فردی.....
۳-۱-۵-۱-۱	نام و نسب، زن و فرزند نظامی.....
۳-۱-۵-۲	زادگاه و تاریخ ولادت نظامی.....
۳-۱-۵-۳	نظامی و عرفان.....
۳-۱-۵-۴	مذهب نظامی.....
۳-۱-۵-۵	آثار نظامی.....
۳-۱-۵-۶	مطالبی در مورد مخزن الاسرار.....

عنوان	صفحه
۷-۵-۱-ویژگی های سبکی نظامی در مخزن الاسرار.....	۴۲
۱-۷-۵-۱-ترکیب ساز.....	۴۲
۱-۷-۵-۲-ترکیبات مربوط به یک کلمه.....	۴۳
۱-۷-۵-۳-صفت فاعلی مرکب مرخم.....	۴۶
۱-۷-۵-۳-۱-ساختار صفت فاعلی مرکب مرخم در مخزن الاسرار.....	۴۷
۱-۷-۵-۳-۲- بررسی علل کاربرد فراوان صفت فاعلی مرکب در مخزن الاسرار.....	۵۲

فصل دوم: توحید

۱-۲-مناجات اول:در سیاست و قهر یزدان.....	۷۵
۲-۲-مناجات دوم: در بخشایش و عفو یزدان.....	۸۶

فصل سوم: در نعت رسول اکرم و مدایح

۱-۳-در معراج.....	۹۳
۱-۳-۱- اشاره به زمان معراج	۹۴
۱-۳-۲- اشاره به «باز کبوتر نمای».....	۹۴
۱-۳-۳- سفر با قالب خاکی.....	۹۵
۱-۳-۴- حد پرواز جبرئیل و همراهان شب معراج نبی اکرم، صلی الله علیه و آله و سلم.....	۹۵
۲-۳-نعت اول.....	۱۱۱
۲-۳-نعت دوم.....	۱۱۸
۳-۴-نعت	۱۲۳
۳-۵-نعت چهارم.....	۱۲۷
۳-۶- در خطاب زمین بوس.....	۱۳۳

فصل چهارم:در مقام و مرتبت این نامه

۱-۴-گفتار در فضیلت سخن.....	۱۴۲
-----------------------------	-----

عنوان	صفحه
۲-۴- برتری سخن منظوم از منثور.....	۱۴۵.....

فصل پنجم: نور خیالات شب قدر

۱-۵- در توصیف شب و شناخت دل.....	۱۵۴.....
۲-۵- خلوت اول: در پرورش دل.....	۱۶۸.....
۱-۲-۵- ثمره خلوت اول.....	۱۸۰.....
۳-۵- خلوت دوم: در عشرت شبانه.....	۱۸۳.....
۱-۳-۵- ثمره خلوت دوم.....	۱۸۸.....

فصل ششم: مقالات های مخزن الاسرار

۱-۶- مقاله اول: در آفرینش آدم.....	۱۹۵.....
۱-۱-۶- داستان پادشاه نومید و آمرزش یافتن او.....	۲۰۰.....
۲-۶- مقاله دوم: در عدل و نگهداری انصاف.....	۲۰۲.....
۱-۲-۶- حکایت نوشیروان با وزیر خود.....	۲۰۳.....
۳-۶- مقاله سوم: در حواث عالم.....	۲۰۵.....
۱-۳-۶- حکایت سلیمان و دهقان.....	۲۰۷.....
۱-۴-۶- داستان پیرزن با سلطان سنجر.....	۲۰۹.....
۵-۶- مقاله پنجم: در وصف پیری.....	۲۱۰.....
۶-۶- مقاله ششم: در اعتبار موجودات.....	۲۱۲.....
۱-۶-۶- داستان سگ و صیاد و روباه.....	۲۱۳.....
۷-۶- مقاله هفتم: در فضیلت آدمی بر حیوانات.....	۲۱۶.....
۱-۷-۶- داستان فریدون و آهو.....	۲۱۹.....
۸-۶- مقاله هشتم: در بیان آفرینش.....	۲۲۰.....
۱-۸-۶- داستان میوه فروش و روباه.....	۲۲۰.....
۹-۶- مقاله نهم: در بی وفایی دنیا.....	۲۲۱.....

عنوان	صفحه
۱۰-۶-مقاله دوازدهم: در وداع منزل خاک.....	۲۲۲
۱-۱۰-۶-داستان دو حکیم متنازع.....	۲۲۳
۱۱-۶-مقاله پانزدهم: در نکوهش رشکبران.....	۲۲۴
۱۲-۶-داستان کودک مجروح.....	۲۲۸
۱۳-۶-مقاله هیجدهم: در نکوهش دورویان.....	۲۲۹
۱۴-۶-مقاله نوزدهم: در استقبال آخرت.....	۲۳۱
۱-۱۴-۶-داستان هارون الرشید با حلاق.....	۲۳۳
۱۵-۶-مقاله بیستم: در وقاحت ابنای عصر.....	۲۳۴
نتیجه گیری:.....	۲۳۶
پی نوشت ها:.....	۲۳۷
منابع و مأخذ:.....	۲۳۹

فهرست نمودارها

صفحه	عنوان
۲۵.....	۱-۱- استشهاد قرآنی:.....
۲۶.....	۱-۲- استشهاد شعری:.....
۵۱.....	۱-۳- کاربرد اقسام صفت فاعلی از جهت ساختار در مخزن الاسرار:.....

فهرست شکل ها

صفحه

عنوان

تصویر ۱-۲ بروج دوازده گانه: ۶۱

فصل اول

کلیات

۱-۱ تبیین مسئله پژوهشی و اهمیت آن:

حکیم نظامی گنجوی از استادان مسلم و شناخته شده در شعر فارسی و از جمله بزرگترین شاعران نوآور و ترکیب ساز قرن ششم هجری است. زبان شعری این شاعر همانند افکار و اندیشه های باصلابت او غنی و شاعرانه است. چنان که آراستن سخن به تصاویر خیالی و ایجاز سبب دشواری و پیچیدگی و رمزناکی در بیان او شده و به دلیل همین رازناکی و پیچیدگی کلام شاعر است که از دیر باز تا کنون ادیبان و دانشوران به تشریح و توضیح سخن وی پرداخته اند. سبب این دشواریها نه تنها حاصل معلومات و اطلاعات وافر نظامی از حکمت اسلامی، کاربرد اصطلاحات بکر و تازه همراه با آوردن تشبیهات و استعارات قوی و آمیختن زبان شعری اش به چاشنی رمز و راز است، بلکه به عاریت نپذیرفتن او از آنچه دیگران گفته اند نیز بستگی دارد، چنانکه خود گفته:

عاریت کس نپذیرفته ام آنچه دلم گفت بگو گفته ام

(مخزن الاسرار، ۱۳۸۲: ۳۵)

مثنوی مخزن الاسرار در میان پنج گنج نظامی از پیچیدگی معنایی بیشتری برخوردار است و با اینکه شارحان متعددی سعی در گشودن نکات و ابهامات ابیات این اثر عظیم کرده اند اما هنوز بسیاری از ابیات مبهم مانده و گره گشا نشده است؛ از این رو باید در ارائه شرحی دقیق و کامل از آن کوشید و از طرفی بازنگری و بررسی این شروح با توجه به نقشی که یک متن انتقادی موثر با روشن کردن پیچیدگیها و دشواریها و همچنین آشکار

کردن زیبایی های یک متن می تواند در رشد و ارتقاء علم و ادب یک جامعه ایفا کند مورد توجه در این پژوهش است تا در حد امکان بتوان به متن انتقادی دست یافت و آن را کلید راهگشای این اثر جاودانه کرد.

در این پایان نامه تلاش می شود، با استفاده از نظرات استادان راهنما و مشاور و نیز منابع مرجع، ضمن مبنا قرار دادن چهار شرح کامل از مخزن الاسرار یعنی شرح حسن وحید دستگردی، بهروز ثروتیان، برات زنجانی و مهدی ماحوزی به بررسی پرداخته و محاسن و معایب هر یک را تبیین کنیم.

۱-۲ روش تحقیق و مراحل آن

نگارنده این سطور ضمن احترام به شارحان و قدردانی از تلاش آنها کوشیده است تا آنچه را در شرح مخزن الاسرار بیان داشته اند مورد بررسی همه جانبه قرار دهد. بدین منظور ابتدا به مطالعه کلی مخزن الاسرار و شروح و همچنین مقالات مرتبط با این اثر پرداخته شد. سپس از ابیاتی که به هر دلیل مورد اختلاف شارحان بود، خواه به دلیل اختلاف نسخ، اختلاف در شیوه خواندن یک بیت، واژه و یا یک ترکیب و یا اختلاف نظر از لحاظ بلاغت، دستور و ... یادداشت برداری شد. از آنجا که از میان شارحان مورد بررسی در این پایان نامه، وحید دستگردی سابقه آشنایی و تأمل چندین ساله بر آثار نظامی داشته است و اثر وی نیز از شروح مشهور و متقدم بر این اثر است،(البته اولین شرح از میان شرح های مورد بررسی چرا که قبل از وحید نیز شرح های متعددی بر مخزن الاسرار نوشته شده است که در ادامه به آن می پردازیم)، به عنوان شرح اساس قرار گرفت و به دلیل نداشتن نسخه اقدم، ضمن مشورت با استادان راهنما و مشاور نسخه وحید به عنوان نسخه صحیح نیز دانسته شد و اختلاف دیگر نسخ در ذیل آن آمد. البته لازم به توضیح است از آنجایی که اظهار نظر و بحث در مورد همه اختلاف نسخ موجب اطاله کلام می شد، در بسیاری از موارد توجه عمده به اختلاف نسخی بود که می توانست منجر به اختلاف معنی شود یا با توجه به سبک شاعر مناسب تر به نظر می رسید.

همانطور که اشاره شد اختلاف نظر شارحان در معنی ابیات این منظومه دلایل گوناگونی دارد که از مهمترین آنها به جز اختلاف نسخه ها، مربوط به کیفیت خواندن بیت است که خود مقدمه ای بر برداشت متفاوت شارح از نقش های دستوری واژگان است. از این رو این اختلافات و در بعضی موارد نکات دستوری و بلاغی در یادداشت برداری مورد توجه بود، و در ذیل هر بیت نظرات قابل بحث شارحان و نکته و یا نکات مورد بحث مشخص شد. و در نقد و تحلیل گزارش شارحان از مطالب صاحب نظران و نظامی پژوهان که در فرهنگ ها، کتب و مقالات و ... آمده بود نیز استفاده شد

مراحل تحقیق:

- بررسی ابیاتی که شارحان در معنی آن با یکدیگر اختلاف نظر داشتند، که این اختلافات ریشه در عوامل گوناگونی به شرح ذیل دارد:
 - اختلاف نظر در معنی حقیقی، مجازی، استعاری و کنایه ابیات
 - قابلیت پذیرش معانی مختلف یا استعداد تأویل پذیری ابیات
 - اختلاف نسخ
 - و اختلاف در شیوه خواندن یک مصراع، بیت، واژه و یا ترکیب در آن بیت
- تلاش براین بوده تا بین این آراء مختلف جمع بندی، مقایسه و نقد صورت بگیرد و در صورت امکان بهترین نظر انتخاب شود و یا نظری جدید ارائه گردد.
- پرداختن به ابیاتی که همه شارحان در مورد آن ها اختلاف نظر ندارند و نظرات یکسانی برای آن بیت بیان شده اما در مواردی به دلیل کافی نبودن توضیحات یک شارح، نظر همه شارحان مطرح شد.
- بررسی ابیاتی که در مورد آنها فقط طرح بحث شده و به دلیل پیچیدگی و ابهام در آن ها، نظری قطعی در مورد آنها بیان نشده است. در این دسته از ابیات با وجود مراجعه به تمام فرهنگ ها و آثار دیگر نظامی و بررسی لغات و ترکیبات به کار رفته در آن ها، ابهام بیت برطرف نشده و بیت به صورت لاینحل باقی مانده است. غرض از ذکر این ابیات، ضمن بیان اختلاف نظر شارحان و اشتباهات و نواقص آن ها آشنایی با سبک نظامی و مبهم بودن بسیاری از ابیات وی بوده است که حتی جامی نیز در حق آن متحیر مانده است.
- قبل از هر بیت، شماره بیت و شماره صفحه از چهار شرح وحید دستگردی، برات زنجانی، بهروز ثروتیان و مهدی ماحوزی آمده است. لازم به توضیح است که شماره صفحات و ابیات چهار فصل نخست یعنی تا پایان بخش «ثمره خلوت دوم» از کتاب «شرح مخزن الاسرار» نوشته بهروز ثروتیان از انتشارات برگ سال ۱۳۷۰ بیان شد و به دلیل اینکه در این کتاب به شرح بیست مقاله پرداخته نشده بود شماره صفحه و ابیات این قسمت، از کتاب «خمس نظامی» جلد اول انتشارات توس سال ۱۳۶۳ ذکر شده است. اما شماره صفحات در شرح ماحوزی در مواردی از جمله مقالات آخر مخزن الاسرار به دلیل نیاوردن همه ابیات و بیان توضیحات کلی ذکر نشد. شارح در مورد عدم ذکر همه ابیات این بخش می نویسد: «آوردن همه ابیات بیست مقاله و نیز داستان ها را ضروری ندانستم. بر اساس الهم فالاهم،

ابیات پیام آور و در برگیرنده نکات ادبی، اخلاقی، اجتماعی و اعتقادی را برگزیدم. برخی را به نثر توضیح دادم و برخی را عیناً به عنوان شاهد مثال آوردم، تا نه چیزی از قلم افتاده باشد و نه تکراری صورت گرفته باشد. بویژه که آوردن هر بیست مقاله و معنای آن، سخن را به درازا می‌برد.» (ماحوزی، ۱۳۷۴: ۳۲)

- استفاده از نظرات شارحانی که گزیده ای از مخزن الاسرار را شرح کرده اند، بیشتر مربوط به مواردی بوده است که برخلاف دیگر شارحان مطلب جدید و یا اظهار نظر تازه ای در معنی بیت ارائه داده بودند که در این مورد پس از ذکر نظر شارحان ارجاع آن‌ها آورده شده است اما در مورد چهار شرح اصلی به شماره بیت و صفحه که قبل از آن آمده است، اکتفا شده و ارجاع آورده نشده است. لذا اگر در متن پایان نامه ارجاعی به اسم یکی از این چهار شارح اصلی دیده می‌شود، مربوط به کتاب یا مقاله ای دیگر از این نویسندگان است.
- در فهرست منابع هم باید توجه شود که مراجعات به برخی کتابها و مقالات مکرر و به برخی در حد یک بیت بوده اما برای دقیق بودن مشخصات کتاب شناسی، همه کتابها و مقالات با هم و بر اساس ترتیب الفبایی آمده است.
- در مورد فصل بندی پایان نامه باید گفت که عناوین ذکر شده در هر فصل، بیشتر عناوین شرح مرحوم وحید دستگردی است.

در پایان ذکر این نکته لازم است که کار ما در این پایان نامه شرح ابیات نبوده است بلکه هدف نقد شروعی بوده که بر این منظومه نوشته شده است. البته در ضمن بررسی ابیات هر کجا مفهوم بیت مطابق با متون ادبی و دینی قبل و یا بعد و یا دیگر آثار شاعر بود در ذیل آن بیت بیان شد. و از طرفی دیگر با توجه به اینکه مخزن الاسرار به عنوان دو واحد درسی دوره کارشناسی تدریس می‌شود و سعادت تلمذ در محضر استاد بزرگوار دکتر محمد راستگو در سال ۱۳۸۵-۱۳۸۶ را داشتم در مواردی به ذکر یادداشت های ایشان در ذیل ابیات مورد بحث پرداخته‌ام. ناگفته نماند که چه بسا مواردی را که مطرح نموده و بر آن انگشت انتقاد نهاده‌ام نادرست نباشد و فهم قاصر من از درک مقصود استادان گرامی بازمانده و آن را سهو و لغزش ایشان دانسته باشم.

۳-۱ معرفی کلی شروح

پیچیدگی و ابهام در کلام نظامی باعث شده ادیبان و دانشوران از گذشته تا کنون به تشریح و توضیح سخن وی پردازند. علیرضا قوجه زاده در مقاله ای با عنوان «شروح مخزن الاسرار» به معرفی شروح از سده هشتم هجری تا دوره قاجار همراه با شرح حال موجز برخی از شُرَّاح پرداخته اند، اما شروح معرفی شده در این مقاله عبارتند از:

۱. شرح مخزن الاسرار (محمد بن قوام بلخی از دانشوران سده هشتم هجری) ۲. شرح مخزن الاسرار (عبدالحمید، برادر قاضی رفیع الدین. نسخه ای از این شرح در کتابخانه آکادمی لنین گراد به تاریخ کتابت ۹۱۷هـ وجود دارد.) ۳. شرح مخزن الاسرار (از محمد بن لاد دهلوی از دانشوران سده دهم هندوستان) ۴. شرح مخزن الاسرار (از عبدالعزیز بن حسن بن طاهر جونپوری. ۹۷۵هـ) ۵. شرح مخزن الاسرار (از مصطفی چلیپی، معروف به شمعی از شارحان و مترجمان متون ادبیات فارسی و ترکی در سده دهم و اوایل سده یازدهم هجری است.) ۶. شرح مخزن الاسرار (از مؤلفی ناشناخته. یک نسخه از این شرح در ازبکستان، انستیتو شرق شناسی ابوریحان بیرونی به شماره ۵۲۶۳، تاریخ کتابت: ۱۰۴۵هـ محفوظ است.) ۷. شرح مخزن الاسرار (از عبدالعزیز بن فخرالدین سهروردی جونپوری ادیب و نویسنده فارسی نویس شبه قاره هند در سده یازدهم هجری است)؛ ۸. شرح مخزن الاسرار (از محمد حبیب الله بن عبدالحفیظ الهاشمی الملتانی از فاضلان و نویسندگان فارسی نویس شبه قاره هند در سده یازدهم هجری است) ۹. شرح مخزن الاسرار (از قاضی ابراهیم تقوی. ۱۰۷۳هـ) ۱۰. شرح مخزن الاسرار (از محمدرضا مولتانی لاهوری. یک نسخه از شرح ایشان در چشتیان کهنه از شهرستان بهاول نگر پاکستان به تاریخ ۱۲۹۹ وجود دارد.) ۱۱. شرح مخزن الاسرار (از محمد بن محمد صالح نصرالله دماوندی از دانشوران سده دوازدهم هجری است.) (قوجه زاده، ۱۳۸۳: ۹۰)

آنچه در ابتداء به نظر لازم می رسد آن است که به معرفی کلی و تحلیل ساختاری شروح اساس در این پایان نامه و سپس در فصل های بعدی به بررسی و نقد محتوایی ابیاتی چند از مثنوی مخزن الاسرار می پردازیم. این شروح عبارتند از: شرح مرحوم وحید دستگردی، شرح دکتر بهروز ثروتیان، شرح دکتر برات زنجانی، شرح دکتر مهدی ماحوزی و گزیده های کامل احمد نژاد، رضا انزایی نژاد و ناصر نیکویخت.